

Історія

УДК 94(477)“1905”:323.272:316.485.26:070.451

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18949806>**Революційна пропаганда і селянський рух 1905 р.: роль нелегальної
друкованої літератури****Комарніцький Олександр Борисович,**

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський, Україна <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Прийнято: 27.02.2026 | Опубліковано: 11.03.2026

Анотація. *Метою статті є дослідження впливу нелегальних видань на формування селянських виступів 1905 р. та з'ясування механізмів поширення контрабандних і місцевих текстів у сільському середовищі. Особливу увагу приділено шляхам транспортування літератури, специфіці підпільного друку та практичному використанню агітаційних рекомендацій у селянських виступах. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності; застосовано методи аналізу і синтезу, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний підходи. У процесі дослідження було відібрано окремі епізоди, пов'язані з поширенням нелегальної літератури у прикордонних регіонах та на транспортних вузлах. На основі цих матеріалів здійснено класифікацію методів поширення друкованої продукції та проведено аналіз змісту прокламацій, листівок і брошур. Отримані результати зіставлялися з описами селянських виступів у слідчих і поліцейських документах, що дало змогу простежити можливий зв'язок між*

агітаційними текстами та практичними формами протестної діяльності. **Результати.** Встановлено, що нелегальні друковані видання стали важливим чинником селянських виступів на Правобережній Україні. Архівні матеріали засвідчують масштабне транспортування закордонної літератури через прикордонні повіти Подільської та Волинської губерній. Брошури й прокламації містили не лише програмні положення, а й конкретні інструкції щодо страйків, бойкотів і конфіскацій, що зумовило подібність форм протесту. Поряд із закордонними виданнями діяли місцеві гектографічні тексти, які забезпечували оперативність та адаптацію ідей до умов громад. Закордонна література формувала стратегічні орієнтири, місцева – реалізовувала їх на практиці. У **висновках** зазначено, що нелегальні видання відіграли помітну роль у формуванні селянських виступів 1905 р. Закордонні друки створювали ідейну основу протесту, а місцеві матеріали забезпечували швидке поширення та конкретизацію моделей колективних дій. У сукупності вони стали важливим елементом інформаційного середовища, що вплинуло на характер і динаміку селянського руху.

Ключові слова: політичні партії, Російська імперія, селяни, контрабанда, нелегальна література, прокламація, друкарня.

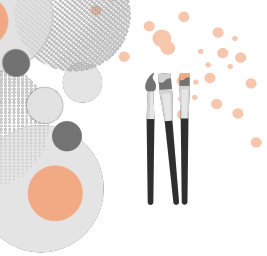
Revolutionary Propaganda and the Peasant Movement of 1905: The Role of Illegal Printed Literature

Oleksandr Komarnitskyi,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Abstract. *The purpose of the article is to examine the influence of illegal publications on the formation of peasant uprisings in 1905 and to clarify the mechanisms of dissemination of smuggled and locally produced texts in the rural environment. Particular attention is paid to the routes of transportation of literature, the specific features of underground printing, and the practical use of agitation recommendations in peasant protests. The methodology of the study is based on the principles of historicism and objectivity; the methods of analysis and synthesis, as well as historical-comparative and problem-chronological approaches, were applied. During the research, specific episodes related to the dissemination of illegal literature in border regions and at transportation hubs were selected. Based on these materials, a classification of the methods used to distribute printed materials was carried out, and the content of proclamations, leaflets, and brochures was analyzed. The obtained results were compared with descriptions of peasant uprisings found in investigative and police documents, which made it possible to trace a possible connection between agitational texts and practical forms of protest activity. Results.* *The study establishes that illegal printed publications became an important factor in shaping peasant uprisings in Right-Bank Ukraine. Archival materials demonstrate the large-scale transportation of foreign literature through the border districts of the Podillia and Volhynia provinces. Brochures and proclamations contained not only programmatic provisions but also specific instructions concerning strikes, boycotts, and confiscations, which contributed to the similarity of protest forms. Alongside foreign publications, local hectograph texts functioned actively, ensuring prompt agitation and adaptation of ideas to the conditions of particular communities. Foreign literature shaped strategic ideological guidelines, while local publications implemented them in practice. Conclusions. Illegal publications played a significant role in the formation of peasant uprisings in 1905. Foreign printed materials created the ideological foundation of protest, while local texts ensured rapid dissemination and practical clarification of models of collective*

action. Taken together, they became an important element of the information environment that influenced the character and dynamics of the peasant movement.

Keywords: *political parties, Russian Empire, peasants, smuggling, illegal literature, proclamation, printing house.*

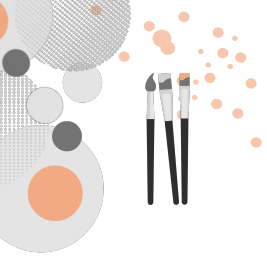
Постановка проблеми. У дослідженнях революційних подій 1905 р. основна увага приділяється соціально-економічним і політичним чинникам селянських виступів, тоді як інформаційний аспект залишається недостатньо висвітленим. Попри наявні праці про діяльність політичних партій і розвиток революційного руху, вплив нелегальних видань на формування селянських дій не став предметом окремого комплексного аналізу. Архівні матеріали засвідчують, що друковані тексти – як завезені контрабандним шляхом, так і виготовлені місцевими підпільними засобами – помітно впливали на перебіг подій у сільському середовищі. Водночас недостатньо з'ясованим залишається співвідношення між закордонними виданнями та місцевими гектографованими текстами, а також механізми їх поширення і практичного впливу. Це зумовлює потребу в комплексному дослідженні нелегальних видань як чинника формування селянських виступів 1905 р. Водночас важливим є з'ясування того, яким чином інструктивні настанови та агітаційні заклики, що містилися в нелегальних виданнях трансформувалися у практичні форми селянського протесту, зокрема страйки та бойкоти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу нелегальних друкованих видань на формування селянських виступів у 1905 р. безпосередньо пов'язане з кількома напрямками історіографії: дослідженням революційних партій, аналізом нелегальної преси та контрабанди літератури, а також вивченням діяльності органів політичного розшуку. Перші дослідження поширення нелегальної літератури з'явилися на початку ХХ ст. у працях жандармського чиновника О. Спірідовича. Він описав структуру

діяльності РСДРП і ПСР, роботу закордонних друкарень та використання контрабандних каналів для ввезення газет і брошур до Російської імперії [1; 2]. Попри розгляд нелегальних видань як об'єкта державного контролю, його спостереження підтверджують масовість і регулярність надходження закордонних текстів, що становили інформаційну основу революційної агітації, зокрема серед селянства. У 1920-х рр. А. Ріш та О. Гермайзе досліджували діяльність політичних партій в Україні й їхнє протистояння з органами таємної поліції [3; 4]. Вони відзначали активне використання партійної преси та прокламацій як засобу впливу на маси, однак не аналізували зв'язок між змістом цих текстів і конкретними формами селянських виступів. У радянський період вивчення національно-політичного руху початку ХХ ст. здійснювалося в межах ідеологічних підходів, що зумовило фрагментарність і однобічність інтерпретацій.

З 1990-х рр. спостерігається зростання інтересу до проблем діяльності політичної поліції та революційного підпілля. О. Ярмиш детально висвітлив структуру й методи роботи каральних органів у Наддніпрянській Україні [5; 6]. Хоча його дослідження не зосереджені на селянському русі, вони окреслюють контекст поширення нелегальних видань і масштаби їх вилучення. У працях В. Головченка [7], А. Голуба [8] та А. Павка [9] розглянуто формування політичних партій, розвиток революційного руху та роль нелегальної преси у політичній мобілізації населення Правобережної України. Хоча ці дослідження не присвячені безпосередньо селянським виступам 1905 р., вони висвітлюють значення партійної преси як засобу формування протестної свідомості. Змістовний розділ колективної монографії Ю. Лаврова [10] присвячений діяльності українських політичних організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. і містить аналіз шляхів надходження друкованих матеріалів із-за кордону, а також впливу прикордонних регіонів на інтенсивність агітаційної роботи. Важливими є дослідження І. Урилова [11], а

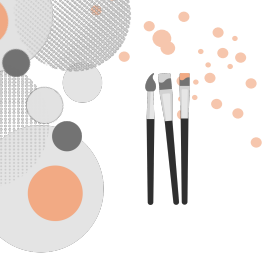

також праці С. Тютюкіна і В. Шелохаєва [12], у яких розкрито роль партійної преси, закордонних друкарень і мереж постачання літератури у формуванні революційних структур.

На сучасному етапі найближчими до проблематики статті є праці О. Федькова [13; 14], С. Ткача та Д. Решетченка [15], присвячені діяльності підпільних друкарень, використанню гектографів і функціонуванню контрабандних каналів. Попри регіональний і партійний характер цих досліджень, вони дають змогу розмежувати масові завезені видання та малотиражні місцеві тексти, орієнтовані на практичні потреби селянських громад. Важливе місце в історіографії посідає монографія А. Хоптяра [16; 17], у якій розглянуто організаційний розвиток ПСР, її соціальну базу та напрями агітаційної діяльності. Автор аналізує використання нелегальних друкованих матеріалів як інструменту впливу на селянство, особливо під час революційних подій 1905 р.

Джерельну базу дослідження становлять документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема справи жандармських і прикордонних установ про поширення та вилучення нелегальної літератури. Доповнюють їх матеріали Державного архіву Хмельницької області та Кам'янець-Подільського міського державного архіву, що відображають локальні прояви агітаційної діяльності. Важливими є також документи Російського державного архіву соціально-політичної історії, зокрема листування І. Біска з меншовицькими органами в Женеві, яке дозволяє реконструювати механізми транспортування нелегальних видань у 1905 р.

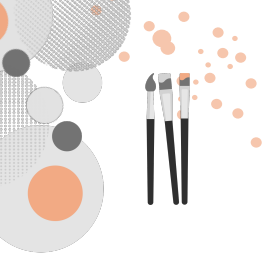
Отже, попри значний доробок у дослідженні діяльності політичних партій, підпільної преси та механізмів поширення нелегальної літератури, низка важливих аспектів цієї проблематики залишається недостатньо з'ясованою. Передусім у науковій літературі майже не висвітлюється

причинно-наслідковий зв'язок між змістом прокламацій, листівок і брошур та конкретними формами селянського протесту під час революції 1905 р. Недостатньо дослідженим залишається також співвідношення між різними партійними виданнями та їхній вплив на організацію селянських виступів. Окрім того, у більшості праць лише побіжно розглядається інфраструктура поширення нелегальних видань – роль транспортних маршрутів і посередників, які забезпечували циркуляцію агітаційної літератури в сільському середовищі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний масив досліджень революційних подій 1905 р. та діяльності політичних партій, безпосередній вплив нелегальних агітаційних видань на формування селянських виступів залишається недостатньо дослідженим. У науковій літературі переважає аналіз соціально-економічних причин руху та партійних структур, тоді як механізми трансформації ідей із друкованих текстів у конкретні форми протестної поведінки не отримали комплексного висвітлення. Недостатньо з'ясованим є також співвідношення між закордонними виданнями та місцевими гектографованими текстами, їх роль і функції в інформаційному середовищі революції 1905 р., що зумовлює потребу в системному порівняльному аналізі цих потоків нелегальної літератури.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у дослідженні впливу нелегальних друкованих видань на формування селянських виступів 1905 р. та з'ясуванні механізмів поширення закордонних і місцевих текстів у сільському середовищі. Для досягнення мети передбачено: проаналізувати масштаби й канали транспортування закордонної літератури; охарактеризувати діяльність місцевого підпільного друку; здійснити порівняльний аналіз змісту видань; з'ясувати зв'язок між агітаційними

текстами та формами селянських виступів; визначити місце нелегальної літератури в інформаційному середовищі революції 1905 р.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. однією з ключових функцій політичних партій було формування ідеологічних засад і стратегій суспільного розвитку. Проте в умовах заборони партійної діяльності та відсутності свободи слова поширення ідейно-політичних програм у Російській імперії було суттєво обмежене. Це зумовило виникнення контрабанди політичної літератури та організацію друкарень за кордоном, звідки видання переправлялися на імперську територію. У період революційних подій 1905 р. ці процеси активізувалися: політичні партії поєднували налагоджені канали транспортування закордонної літератури з діяльністю місцевих підпільних друкарень, що забезпечувало ширше поширення агітаційних матеріалів на українських землях.

Дослідження транспортування закордонних нелегальних видань насамперед стосується прикордонних територій, адже саме тут жандармські структури найчастіше фіксували затримання контрабанди та перехоплення друкованих матеріалів. З початком революційних подій 1905-1907 рр. у прикордонній зоні (Подільська та Волинська губернії) різко зростає інтенсивність політичної контрабанди. Уже протягом березня-квітня 1905 р. жандарми виявили значні партії забороненої друкованої продукції, зокрема поблизу містечка Тарноруди Проскурівського [18, арк. 4-4 зв.] та с. Волохи Кам'янецького повітів [19, арк. 3-3 зв.], де було конфісковано близько 7 пудів нелегальних видань. Серед вилученого переважали закордонні матеріали Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) та Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) – газети «Искра», «Революционная Россия», а також брошури й прокламації «Две диктатуры», «Ко всем гражданам России», «Ко всему крестьянскому люду», «Разбитые иллюзии», «Русским солдатам от

рабочих социалистов-революционеров» та ін., що свідчило про налагоджені канали надходження революційної літератури вглиб імперської території.

Траплялися також випадки, коли місцеві мешканці передавали політичну контрабанду органам влади, зазвичай розраховуючи на грошову винагороду [17, с. 401-402]. Так, 21 травня 1905 р. двоє селян із навколишніх сіл звернулися до жандармського управління й повідомили, що мають при собі нелегальну літературу, яку планували доставити до однієї з квартир у місті [20, арк. 5, 13].

31 липня 1905 р. жандарми запобігли спробі перенесення значної партії нелегальної літератури через кордон. Контрабанду здійснювала група селян з австрійської території, К. Розмарневич, П. Горбановський, брати М. та І. Юцькові, разом із місцевим мешканцем О. Луциком. Під час затримання в них вилучили близько 8 пудів друкованої продукції, серед якої були матеріали закордонних видань РСДРП та ПСР: «Вестник русской революции», «По вопросам программы и тактики», «История революционного движения в России» та інші [21, арк. 1-3]. Цей випадок засвідчує добре організовані канали перенесення революційної літератури та участь у них мешканців як прикордонних сіл імперії, так і з австрійського боку.

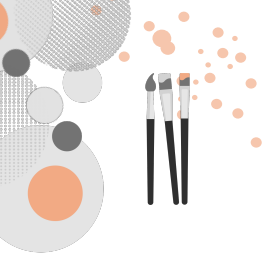
Для транспортування нерідко використовували послуги місцевої транспортної контори «Надежда», що мала відділення в Проскуріві та Кам'янці-Подільському. Показовим є випадок 11 червня 1905 р., коли під час обшуку на станції Проскурів у одному з кошиків, надісланих із Кам'янця, виявили близько 5 пудів нелегальної літератури, зокрема видання закордонного осередку ПСР – «К русским солдатам от рабочих социалистов-революционеров», «Народное волнение в царствовании Николая I», «Ко всем русским солдатам» та інші [22, арк. 9-13; 23, арк. 70].

Активність працівників транспортної контори у перевезенні нелегальної літератури поступово викликала зацікавленість і підозру з боку влади. У

другій половині 1905 р. жандармське управління суттєво посилило контроль за діяльністю перевізників, і лише протягом літа було задокументовано 13 випадків транспортування заборонених видань співробітниками цієї компанії. У ході перевірок вилучили понад 60 пудів політичної літератури, що прямувала до різних міст імперії – Баку, Курська, Москви, Нижнього Новгорода, Одеси, Орла, Саратова, Смоленська, Тамбова та Харкова [24, арк. 17-17 зв.]. Це призвело до масових арештів працівників контори в кількох населених пунктах. Слідство встановило, що одним із ключових організаторів перевезення контрабанди був Ш. Хаїс, агент Проскурівського відділення транспортного підприємства [25, арк. 25].

У період революційних подій 1905 р. діяльність Української соціал-демократичної спілки (УСДС) значно активізувалася, зокрема у справі транспортування й поширення нелегальної літератури. 8 лютого 1905 р. на станції Кременець жандармерією затримано П. Канівця, пов'язаного з Українською соціал-демократичною спілкою. У нього вилучено 10 755 прим. 22 назв заборонених видань соціал-демократичного та рупівського походження, зокрема листівку «Раскол Революционной украинской партии», брошуру «Страйк і бойкот», газету «Правда», а також книжечки «Національна Рада. Ніч 4 августа» і «Що зробила Національна Рада», зміст яких орієнтував селян на колективні форми протесту [26, арк. 5-5 зв.].

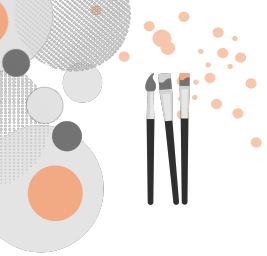
Активно стали поширюватись видання, видруковані в межах Російської імперії. У 1905 р. помітно активізувала свою діяльність ПСР. Улітку М. Заболотний та Б. Шірман, поширювали прокламації «В борьбе обрешь ты право свое», «За землю и волю», «Партия социалистов-революционеров», видані Волинським комітетом ПСР. У своїх закликах вони пропонували селянам здійснювати конфіскації зерна й сіна, самовільно рубати поміщицькі ліси та відмовлятися від сплати податків, що свідчило про прямий зв'язок місцевих агітаторів з впливовими осередками партії [27, арк. 114].

Навесні 1905 р. у Літинському повіті роботу розпочала Хмільницька група ПСР, у якій провідну роль відігравала родина Донських – лікар Д. Донський, його дружина Софія і син Дмитро. До організації входили й мешканці с. Качанівка, які проводили систематичну агітацію серед населення. 22 травня Д. Донський (молодший) закликав селян до конфіскації поміщицьких земель для подальшого їхнього перерозподілу [28, арк. 13; 29, арк. 16; 13, с. 114]. Помічник начальника місцевого жандармського управління повідомляв 16 червня 1905 р., що в околицях, де мешкала родина Донських, останнім часом виявили гектографовані прокламації, підписані «Групою соціалістів-революціонерів» [28, арк. 4; 11, с. 114].

У квітні 1905 р. в Новоград-Волинському повіті, зокрема в с. Цецилівка Сербівської волості, невідомим агітатором розповсюджувалися відозви УСДС «Селяне хлібороби», адресовані сільському населенню [30, арк. 68-69]. Наприкінці травня 1905 р. у містечку Райгородок Житомирського повіту поширювалися соціал-демократичні прокламації «Ко всем крестьянам» та «Мужицький приговор», зміст яких містив прямі апеляції до селян як до суб'єкта політичної боротьби [19, арк. 11]. 3 травня 1905 р. поблизу с. Колодно Кременецького повіту було затримано транспорт УСДС, який перевозив понад 3200 прим. газети «Листок правди» та прокламацію «Що робити заробітчанами» [31, арк. 4]. У наступні місяці подібні затримання повторювалися, зокрема в ніч на 26 травня та 15 серпня 1905 р., коли було вилучено газети «Правда», «Листок правди» та брошури соціал-демократичного змісту [32, арк. 18 зв.].

У 1905 р. Революційна українська партія (РУП) активно використовувала нелегальні друковані матеріали для впливу на селянське середовище, поєднуючи контрабандне постачання з місцевим відтворенням агітаційних текстів. Представники цієї організації здійснювали поширення брошур і прокламацій «Товариші робітники», «Товариші, надходять жнива», «Чого

домагатися?», видрукованих Київською вільною громадою та ЦК РУП [33, арк. 1 зв.]. У змісті цих матеріалів піддавалася критиці політична система Російської імперії, окреслювалося соціально-економічне становище українського селянства та формулювалися заклики до захисту власних інтересів шляхом організації колективних дій, зокрема страйків.

Паралельно діяли єврейські організації Бунду та «Поалей Ціону». У 1905 р. їхня діяльність поєднувала елементи контрабандного ввезення друкованої продукції, активну агітацію та пряму участь у страйковому русі. 25 квітня бундівці ініціювали страйк на Вінницькій тютюновій фабриці. Учасники висунули власнику підприємства вимоги про запровадження 8-годинного робочого дня та підвищення оплати праці на 25%. У результаті протесту їм вдалося домогтися збільшення заробітної плати на 50 коп. [33, арк. 1-2]

Також особливо активно проявив себе бундівський осередок у Проскурові, який вирізнявся чисельністю та організованістю. До його складу входили Ліза, Роза та Клара Беккер, А. Желязко, Х. Дворкін, брати Григорій, Євгеній і Яків Шполянські та інші учасники руху. Окрім поширення нелегальної літератури, місцева група систематично втручалася у робітничі конфлікти та підтримувала страйкові ініціативи. Показовим став липень 1905 р., коли А. Желязко очолив страйк на чавуноливарному заводі: робітники вимагали встановлення 10-годинного робочого дня, підвищення заробітку на 20 % та збільшення тривалості перерв на відпочинок до півтори години [34, арк 2; 27, арк. 104-106].

Свою активність у цей час зберігала й Балтська організація Бунду. Починаючи з весни 1905 р., у місті масово з'являлися прокламації центрального комітету партії – «Первое Мая», «Народ и война», «Государственная Дума» та інші, у яких містилися заклики до зміни державного ладу та розгортання страйкової боротьби [35, арк. 104-106].

20 липня цього ж року у Могилів-Подільському у місцевого жителя С. Лямперта вилучили 60 прим. заборонених видань як закордонного, так і місцевого походження [36, арк. 1-3]. У першій половині 1905 р. помітну діяльність розгорнула й Балтська організація «Поалей Ціон». Її учасники підтримували тісні контакти з одеськими представниками руху, що сприяло поширенню партійних матеріалів. Уже в січні місцеві сіоністи розповсюджували відозви серії «К еврейской общественности», одна з яких висловлювала відкрити радість з приводу смерті міністра внутрішніх справ С. Плеве – відомого противника сіоністського руху [36, арк. 6].

Найбільші обсяги закордонної друкованої продукції належали РСДРП. Центральними органами соціал-демократів залишалися газети «Искра» та «Социал-демократ», редакції яких діяли переважно в Женеві. Саме ці видання забезпечували регулярний випуск не лише газет, а й брошур програмного та агітаційного характеру, що друкувалися великими накладками та призначалися для масового поширення серед робітників і селян. Наявний масив листування І. Біска (Павлов) зі Львова до організаційного центру меншовиків у Женеві дає змогу розглянути механізми такого транспортування крізь призму безпосередніх свідчень учасника технічної роботи. Листування керівника транспортної групи Павлова з Женевою засвідчує масштабність і регулярність цього процесу. У його звітах зафіксовано партії літератури, що прямували в підросійську Україну: 1000 прим. «Искры» № 84, 300 прим. «Искры» № 85, 1500 екз. «Социал-Демократа» № 3 [37, арк. 43]. Сукупність цих матеріалів становила добре структурований корпус пропагандистської літератури, адресованої робітникам і селянам та спрямованої на радикалізацію їхнього політичного світогляду.

У листі від початку січня 1905 р. Біск повідомляє про черговий транспорт, здійснений через українських селян-кур'єрів: «Петух поїхав шляхом хохлів. Повіз 900 79-го, 1300 80-го і 900 81-го, а також 200 “Рабочие” (загалом $2\frac{3}{4}$

пуда)» [37, арк. 26]. Обсяг у майже 3 пуди (понад 45 кг) свідчить про значний рівень довіри до цих кур'єрів. Біск прямо вказує, що через брак фінансів він не зміг повноцінно забезпечити селянина, але все ж доручив йому цінний вантаж. Таким чином, технічні групи РСДРП на практиці залежали не лише від осіб, безпосередньо залучених до партійної роботи, а й від місцевих селян, чия участь давала змогу зберігати регулярність поставок. Зі змісту листів випливає, що селяни були не разовими кур'єрами, а постійними виконавцями технічної роботи. У лютому 1905 р. Павлов констатує: «Хохли завзято та віддано працюють вже 5 місяців на нашому транспорті» [37, арк. 22 зв.-23].

Листи Біска містять і критику селянських кур'єрів. Наприклад, їхня манера спілкування на кордоні: «Своєю байдужою поведінкою... вони привернули до себе увагу... довелося їх прибрати з кордону» [35, арк. 34]. Однак такі недоліки компенсувалися важливою рисою, селяни не викликали системної підозри жандармерії, оскільки належали до групи «звичних» мандрівників у прикордонні – ані студентів, ані робітників поліція не приховувала у своїх циркулярах, але селяни були «невидимою» соціальною групою, яку ніхто не пов'язував із політичною діяльністю. Цікавим є й те, що Павлов прагнув залучити селян не тільки до транспорту, а й до пропагандистської роботи. Він пише: «Добре було б... щоб надали можливість 2 особам з-поміж них... поїхати до Росії для агітаційної роботи» [37, арк. 23]. Таким чином, селяни, які неодноразово залучалися до нелегального транспортування друкованих видань і мали досвід успішних переходів кордону, розглядалися керівниками технічних груп не лише як виконавці кур'єрських або транспортних функцій, але як майбутні організатори соціал-демократичних гуртків у селах.

Окрім соціал-демократів, активну закордонну видавничу діяльність у 1905 р. розгорнула ПСР, основні друкарні якої функціонували у Швейцарії. Есерівські видання (газети, листівки, прокламації) відзначалися швидкістю

підготовки та адаптацією до поточної політичної ситуації, що дозволяло оперативно реагувати на селянські заворушення й страйковий рух. Масовість і системність такого друку підтверджуються матеріалами жандармських розслідувань на Поділлі, де упродовж 1905 р. неодноразово фіксувалися великі партії нелегальної літератури закордонного походження, пов'язаної саме з ПСР. Так, 21 травня 1905 р. селяни с. Шустівці Кам'янецького повіту А. Кушнір і М. Тимчук добровільно передали органам влади нелегальні видання, які планували доставити на одну з конспіративних квартир у м. Кам'янці-Подільському. Під час обшуку в помешканні місцевого міщанина Ш. Рофмана поліція вилучила 5539 прим. забороненої літератури, серед яких переважали номери есерівської газети «Револуционная Россия», а також прокламації програмного й агітаційного характеру – «По вопросам программы и тактики» та «О власти, властях и начальстве», видані за кордоном друкарнями ПСР. Наявність спеціальних поясів для транспортування літератури, вилучених у затриманих поблизу квартири осіб, додатково свідчить про налагоджений і професійний характер перевезень [20, арк. 5, 13].

Активізація есерівської діяльності на Поділлі простежується й надалі, за даними А. Зекцера, на початку 1905 р. у Кам'янці-Подільському ПСР мала спеціальне бюро, що координувало транспортування нелегальних видань. У серпні того ж року жандармам вдалося викрити один із великих складів есерівської літератури: під час обшуку столярної майстерні, яка належала І. Гольдаміру, було виявлено близько 15 пудів нелегальних видань закордонного друку ПСР загальною кількістю понад 10 000 прим., а в його квартирі – окремі номери газети «Револуционная Россия» та пакувальні матеріали, ідентичні тим, у яких транспортувалася література [27, арк. 113; 38, арк. 23-24]. Сукупність цих фактів переконливо засвідчує, що у 1905 р. ПСР здійснювала масштабне й добре організоване постачання закордонної друкованої продукції, орієнтованої насамперед на селянське середовище, що

робило есерівські видання одним із ключових інструментів революційної пропаганди на Правобережжі. Отже, закордонні партійні друкарні відзначалися високою якістю поліграфії. На відміну від тимчасових підпільних видавництв усередині імперії, вони мали доступ до сучасного обладнання, паперу та шрифтів, що дозволяло друкувати великі накладі – від кількох сотень до кількох тисяч прим. за один випуск.

Архівні матеріали засвідчують, що зміст революційних брошур, поширюваних серед селянства в 1905 р., безпосередньо впливав на характер їхніх виступів. Видання містили чіткі інструкції щодо форм і методів боротьби, які селяни почали відтворювати у практиці своїх акцій. Особливо показовою була брошура «Страйк і бойкот», вилучена жандармерією у великих партіях серед нелегальних транспортів літератури [39, арк. 6]. Вона містила докладні пояснення механізмів страйку, бойкоту та їх застосування у сільському середовищі, тобто фактично надавала покрокові інструкції щодо організації селянських дій [39, арк. 8]. З метою підкріплення власних аргументів автори апелювали до закордонного досвіду, зокрема до прикладу Ірландії кінця ХІХ ст., де бойкот розглядався як ефективний інструмент політичного й соціального тиску без прямого застосування збройного насильства. Звернення до ірландського прецеденту надавало викладеним у брошурі тезам характеру «перевіреної практики» та сприяло легітимації страйку і бойкоту як дієвих форм протесту в умовах Російської імперії [39, арк. 12]. У переліку понад 10 тис. прим. літератури, конфіскованої в лютому 1905 р. на станції Кременець, ця брошура була серед найбільш тиражованих, що свідчить про її значну популярність [26, арк. 5 зв.; 14, с. 192].

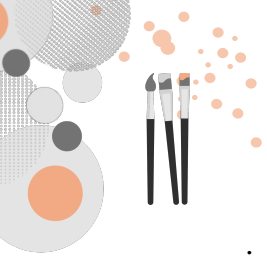
Важливе місце серед агітаційних матеріалів займала гектографована прокламація «Ко всем сельским рабочим» [40, арк. 37]. Вона розпочиналась так: «Товариші! Розпочинаються польові роботи... селяни працюватимуть на інших, а самі бідуватимуть». Уже вступні рядки цієї прокламації окреслювали

соціальну несправедливість селянського становища й спрямовували адресатів на усвідомлення необхідності колективного опору як єдино можливого засобу захисту власних інтересів. У тексті підкреслювалося, що поміщики «захопили їхню землю й привласнили продукти селянської праці», тоді як самі селяни залишаються позбавленими засобів до існування. Автори закликали селян «подивитися, що відбувається по всій Росії» і наголошували на необхідності «звільнити свою землю з-під гніту поміщиків і капіталістів». Прокламація містила прямий заклик до організації, пропонуючи «об'єднатися в союз і влаштувати страйк», а завершувалася гаслами: «Геть усіх дармоїдів!» та «Хай живе загальний страйк сільськогосподарських робітників!». Таким чином, текст не лише пояснював причини селянського невдоволення, а й безпосередньо формулював модель колективних дій, орієнтуючи адресатів на страйк як основну форму боротьби [40, арк. 38].

Доцільно зазначити, що починаючи з 1905 р. в умовах посиленого контролю над прикордонними каналами політичної контрабанди простежується поступова зміна форм діяльності революційного підпілля: частина осіб, раніше задіяних у транспортуванні нелегальної літератури, почала переходити до місцевого виготовлення нелегальної друкованої продукції. Підпільні друкарні стали альтернативою виданням, надрукованим за кордоном, забезпечуючи партії масовим тиражуванням відозв, брошур і газет без ризику перехоплення при перевезенні та посиливши агітаційні можливості революційного руху.

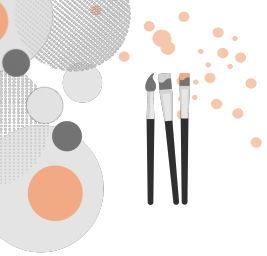
На рубежі XX ст. у середовищі революційних організацій одночасно існували два різні типи видань, які суттєво відрізнялися за способом виготовлення, накладом та функціями. Одним напрямом був професійний друк із використанням потужних друкарських машин, здатних забезпечити великі накладі газет, брошур і листівок. Такі матеріали відзначалися чіткою структурою, якістю друку, однаковою стилістикою й стабільністю

відтворення. Вони виготовлялися централізовано, у значних обсягах, і були розраховані на широке коло адресатів, забезпечуючи уніфіковану агітаційну лінію партій.

Поруч із масовим ввезенням закордонних друкованих видань у 1905 р. широко функціонувала система місцевого дрібного відтворення революційної літератури, що ґрунтувалася на використанні гектографів (до 100 копій) і тимчасових підпільних осередків. У матеріалах слідства зафіксовано значний масив гектографічних прокламацій ПСР, виготовлених на папері низької якості та розрахованих на обмежений, але оперативний наклад. Серед них траплялися програмні та агітаційні тексти: «За землю, за волю, за хлеб трудовой», «К народу и земле», «В борьбе обретёте право своё», «Народная беседа», «Что такое свобода», «Извещение о первом съезде ПС-Р», а також передвиборчі та інструктивні відозви, адресовані селянським громадам [40, арк. 4, 31, 91; 38, арк. 19; 41, арк. 134]. Зміст таких прокламацій вирізнявся спрощеною, розмовною мовою, мінімальним використанням теоретичних конструкцій і чіткою орієнтацією на безпосередні соціально-економічні вимоги селянства. У текстах послідовно порушувалися питання перерозподілу землі, ліквідації поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів, а також критики державної влади та адміністративного апарату. Характерною рисою цих матеріалів була їх інструктивність – окремі прокламації містили заклики до самоорганізації та участі в політичній боротьбі [40, арк. 93-94].

Слідчі протоколи неодноразово фіксують вилучення гектографів і рукописних матриць, що використовувалися для тиражування листівок безпосередньо на місцях, що дозволяло обходити ризики транспортування закордонних видань. Таким чином, гектографічне виробництво стало важливим елементом революційної інфраструктури, який забезпечував швидке реагування ПСР на розвиток подій 1905 р. і сприяв залученню

селянства до активної політичної дії не лише як об'єкта агітації, але як безпосереднього учасника поширення революційних ідей. Отже, професійні друкарські видання забезпечували масштабну й стандартизовану політичну агітацію, тоді як гектографовані тексти виконували функцію швидкого й гнучкого інструмента впливу, адаптованого до конкретних обставин і локальних потреб. Примітивний рівень техніки компенсувався оперативністю, близькістю до аудиторії та здатністю реагувати на події безпосередньо там, де виникала потреба у поширенні відозв чи інструкцій.

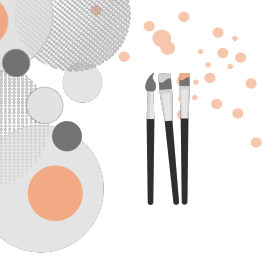
Висновки. Нелегальні друковані видання стали одним із важливих чинників селянських виступів 1905 р. Встановлено, що контрабандна література політичних партій, яка надходила з-за кордону, вирізнялася чіткою структурою та наявністю практичних рекомендацій, що формували загальні ідейні орієнтири селянського руху. Аналіз джерел показав, що характер селянських дій – страйки, відмови від робіт, економічні бойкоти – значною мірою відповідав змісту поширюваних прокламацій, листівок і брошур. Доведено, що поряд із масовими закордонними виданнями важливу роль відігравали місцеві нелегальні матеріали, часто виготовлені малотиражним гектографічним способом, які забезпечували оперативність поширення та адаптацію агітаційних ідей до умов конкретних громад. Порівняльний аналіз засвідчив, що закордонні тексти формували стратегічні напрями ідейного впливу, тоді як місцеві видання виконували функцію практичної конкретизації та впровадження моделей колективних дій. Отримані результати стосуються насамперед прикордонних губерній, де поширення нелегальної літератури було найбільш інтенсивним у період революційних подій 1905 р. **Перспективним напрямом подальших досліджень** є поглиблене вивчення регіональних особливостей поширення нелегальної літератури та її впливу на селянський рух у різних губерніях Правобережної та Лівобережної України. Важливим також є аналіз соціального складу осіб, залучених до

транспортування і розповсюдження агітаційних матеріалів, зокрема ролі селян як кур'єрів і місцевих поширювачів революційної преси. Окремої уваги потребує порівняльне дослідження змісту видань різних політичних партій та їхнього впливу на формування конкретних форм протестної діяльності. Розширення джерельної бази за рахунок нових архівних матеріалів дозволить більш повно реконструювати мережі транспортування нелегальної літератури та її місце в інформаційному середовищі революційних подій початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Спиридович А. И. Революционное движение. Вып. 1-й. Российская социал-демократическая рабочая партия. Санкт-Петербург: [Б. и.]. 1914. 538 с.
2. Спиридович А. И. Революционное движение. Вып. 2-й. Партия социалистов-революционеров. Петроград: [Б. и.]. 1916. 579 с.
3. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.
4. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий. 1926. 141 с.
5. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.
6. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце ХІХ – начале ХХ веков. Киев: Юринформ, 1992. 186 с.
7. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.

8. Голуб А. І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.
9. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р.: монографія. Київ: Іван Федоров. 1999. 248 с.
10. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*: кол. наук. монографія в трьох частинах / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 248-444.
11. Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Ч. 3: Происхождение меньшевизма. Москва: Собрание, 2005. 416 с.
12. Тютюкин С. В., Шелохаев В. В. Марксисты и русская революция. Москва: РОССПЭН, 1996. 240 с.
13. Федьков О. М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. С. 111-124.*
14. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2017. 600 с.
15. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку XX століття: монографія : у 2 кн. / [за наук. ред. д-ра іст. наук О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”». 2020. 368 с.

16. Хоптяр А. Ю. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2016. 324 с.

17. Хоптяр А. Ю. Пропагандистська та агітаційна діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні (1902–1905 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 393-403.

Архівні джерела

18. Дело по обвинению прокурорского мещ. Полтуна Ш. Х. в транспортировке социал-демократической литературы из-за границы в Россию через г.г. Проскуров и Бердичев. 11 марта 1905 г. – 13 мая 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3909. 11 арк.

19. Дело о производстве дознания и дознание о мещ. Шейнмане З. Н., задержанном в с. Волохи, Каменецкого у. с транспортом нелегальной литературы. 21 апреля 1905 г. – 5 ноября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 770. 99 арк.

20. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, начальником Подольского губернского жандармского управления о мещанах Рофмане Ш., Дубинштейне И., Кулаковском З., обвиняемых в хранении нелегальной литературы. 23 мая 1905 г. – 23 ноября 1905 г. *Держархів Хмельницької області*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7877. 23 арк.

21. Представление прокурора Каменец-Подольского окружного суда о производстве дознания по обвинению австрийского поданного Горбановского И. Ф. и кр-на с. Чернокозенец, Каменецкого у. Луцика О. в переправке из-за границы в Россию транспорта нелегальной литературы. 8 августа 1905 г. – 7 ноября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3912. 6 арк.

22. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления об обнаружении на станции Проскуров нелегальной литературы и ее список. 16 июля 1905 г. – 4 ноября 1905 г. *Держархів Хмельницької області*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7895. 13 арк.

23. Дело о производстве дознания о задержании на ст. Проскуров Юго-Западной ж. д. транспорта нелегальной литературы, отправленной служащим конторы компании «Надежда» Хайсом Ш. М. 15 июня 1905 г. – 6 января 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 771. 90 арк.

24. Дознание о перевозке каменец-подольским и проскуровским агентами транспортной конторы компании «Надежда» грузов с нелегальной литературой. 15 июля 1905 г. – 5 ноября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 772. 138 арк.

25. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением гор. Одессы и другими учреждениями о транспортировке из Киева, Каменца Подольской губ. и других городов газеты «Искра» и другой нелегальной литературы. 22 мая 1905 г. – 15 октября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 851. 49 арк.

26. О производстве дознания о дворянине Каневце П. П. (он же Любарский М. И.), задержанном на ст. Кременец с транспортом нелегальной литературы, содержащем листовки РСДРП «Ко всем гражданам России», газеты «Социал-демократ» и другую литературу. 9 февраля 1905 г. – 14 ноября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. 61 арк.

27. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генералгубернатором, Подольским Жандармским Управлением, почтово-телеграфными конторами о распространении нелегальных газет и прокламаций в губернии. 28 декабря 1904 г. – 29 декабря 1906 г. *Держархів Хмельницької області (КПМДА)*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7244. 482 арк.

28. Дело по обвинению семьи Донских в проведении антиправительственной агитации среди крестьян Литинского у., о хранении и распространении революционной литературы и по другим вопросам. 29 октября 1905 г. – 27 февраля 1906 г. *Держархів Хмельницької області*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7907. 45 арк.

29. Списки лиц, принадлежащих к партии эсеров, проживающих в Подольской губ., 31 октября 1905 г. – 2 января 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 773. 36 арк.

30. Переписка с Волынским губернатором, прокурорами Луцкого и Житомирского окружных судов и другими лицами о распространении в Житомирском, Ровенском, Новоград-Волынском и других уездах листовок РСДРП 469 «Отступление Николая II», партии «Бунд» «Первое мая» и других. Апрель 1905 г. – 26 июня 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 295. 250 арк.

31. Дело об обнаружении около с. Колодно Кременецкого у. транспорта нелегальной литературы, содержащего «Листок Правды» и воззвания Украинского социал-демократического союза «Спилка» «Що робити заробитчанам». 3 мая 1905 г. – 29 августа 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 317. 11 арк.

32. Дело о производстве дознания и дознание о задержанном между Стояновским и Дружкопольским пограничными постами транспорта нелегальной литературы, содержащего брошюры ЦК РСДРП «19 февраля», «Петербургская неделя», газеты «Правда», «Искра», «Социал-демократ» и другую литературу. 31 мая 1905 г. – 12 ноября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 312. 20 арк.

33. Дело о производстве дознания об учащимся Одесского частного коммерческого училища Ширмане Б. Б. и торговце Заболотном А. Ш., обвиняемых в распространении в с. Стрижавки Слободской Винницкого у.

листовок РСДРП. 30 августа 1905 г. – 29 апреля 1911 г. *ЦДІАК України*. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 742. 34 арк.

34. Циркуляры начальника полиции Подольской губернии о принятии мер к установлению организаций всеобщей политической забастовки, переписка со старшим фабричным инспектором губернии, рапорты уездных исправников и др., о забастовке на Проскуровской табачной фабрики, железной дороге и др. 10 ноября 1905 г. – 12 августа 1906 г. *Держархів Хмельницької області* (фонд колишнього Кам'янець-Подільського міського державного архіву, КПМДА). Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7276. 57 арк.

35. Переписка с Подольским губернатором, начальником Подольского губернского жандармского управления, становыми приставами о производстве дознания о распространении нелегальной литературы, высказывания против императора и по др. вопросам. 3 января 1905 г. – 28 апреля 1905 г. *Держархів Хмельницької області*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7862. 379 арк.

36. Дело по обвинению студента Лейпцигского университета Лямперта Самуила-Давида в хранении и распространении нелегальной литературы. 21 июля 1905 г. – 4 ноября 1905 г. *Держархів Хмельницької області*. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7869. 24 арк.

37. Биск И. С. (Павлов) из Львова (Лемберга). Письма редакции новой «Искры» о расколе РУП, о ее реорганизации, о взаимоотношениях с ней, о транспортировке литературы в Россию через австрийскую границу, о провалах транспортов и др. Подлинники. Ранее 13 января (31 декабря 1904) 1905 – позднее 1 мая (18 апреля) 1905 г. *РГАСПИ*. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 275. 43 л.

38. Донесения подольского губернатора и начальника Подольского ГЖУ об антиправительственных сходках, доставке и распространении нелегальной литературы РСДРП и др. партий в Подольской губ. 1 января - 23 октября 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 855. Спр. 5. 36 арк.

39. Вещественные доказательства по делу о Мережинском Максиме Ивановиче. Брошюра «Страйк и бойкот». Издание «Української соціалдемократичної спілки». 1905 г., 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 3. Спр. 354. 16 арк.

40. Дело по обвинению крестьянина Вариводы Д. Н. и бывшего помещика, землера Аксенова А. И. и др. в распространении воззваний Всероссийского крестьянского союза среди крестьян м. Полонного, Новгород-Волынского у., Волынской губ. И в хранении литературы мелко-буржуазной партии эсеров. 14 октября 1906 г. – 11 сентября 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 953. 143 арк.

41. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах, прокурором Луцкого окружного суда и другими лицами о распространении листовок Ровенской группы партии эсеров «К новобранцам!», «Народу от народных представителей», «Манифест ко всему российскому крестьянству» и другой нелегальной литературы в Луцком, Ровенском и других уездах. 30 сентября 1906 г. – 23 декабря 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 593. 433 арк.